

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.01.080>

УДК 811.163.1'374(=161.2)"15/16"

Ю.В. ОСІНЧУК, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України вул. Козельницька, 4, Львів, 79000

E-mail: osinchuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА ЛЕКСИКА З КОРЕНЕМ ЖИ- (ЖИВ-) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI—XVII ст.

На матеріалі різножанрових і різностильових українських писемних пам'яток, що ввійшли до джерельної бази «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» та «Історичного словника українського язика» за редакцією Є. Тимченка, у діахронному аспекті досліджено церковнослов'янську лексику з коренем жи- (жив-). Основну увагу зосереджено на етимологічному аналізі досліджуваних слів, що полягав передусім у з'ясуванні їх семантичного етимона. Установлено, що деякі церковнослов'янські лексеми виникали як семантичні кальки до грецьких слів. Простежено вживання церковнослов'янізмів у стійких і лексикалізованих словосполученнях української мови XVI—XVII ст. Виявлено, що деякі з них збереглися дотепер у сучасній українській літературній мові або в її говорах. Поодинокі слова функціонують у сучасній богослужбовій практиці.

Ключові слова: історичний словник, писемна пам'ятка, семантика, словосполучення, церковнослов'янізм.

Загальновідомо, що минуле будь-якого етносу, його мову, звичаї, побут, уподобання, історію, духовну й матеріальну культуру тощо відбивають передусім історичні словники, які «по-своєму інтерпретують історію слова, розвиток його семантичної структури і форми, демонструють етапи пізнавальної та розумової діяльності кожного народу» [6: 34]. Понад 40 років не одне покоління мовознавців відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів) працює над укладанням «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.». Першим історичним словником в Україні став «Історичний словник українського язика» за редакцією Є. Тимченка, якого надруковано тільки до слова **ЖЯЛУВАТИ**.

Цитування: Осінчук Ю.В. Церковнослов'янська лексика з коренем жи- (жив-) в українській мові XVI—XVII ст. *Українська мова*. 2020. № 1 (73). С. 80—97. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.01.080>

Писемні пам'ятки різних стилів і жанрів староукраїнської доби, що ввійшли до джерельної бази названих історичних словників, репрезентують різні тематичні групи лексем, зокрема пласт лексики з коренем жи- (жив-), яка пов'язана «з фізіологічним існуванням органічної матерії» [14: 165]. Предметом нашого зацікавлення є зафіксовані в українських писемних пам'ятках XVI—XVII ст. церковнослов'янськими з коренем жи- (жив-). Мета статті — проаналізувати функціонування та вживання церковнослов'янських слів із названим коренем у «Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст.», в «Історичному словнику українського язика» за редакцією Є. Тимченка та в їхніх лексичних Картотеках, які зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

У лексичній системі української мови XVI—XVII ст. гніздо жи- (жив-) представлено такою групою церковнослов'янських слів: *живити*, *живодавець*, *живоначалный*, *живоносный*, *живописаніє*, *живописець*, *живопріємный*, *животворний*, *животворити*, *животворящий*, *животдателный*, *животина*, *животно*, *животноє*, *животень*, *животъ*, *живущий*, *жизнолюбіє*, *жизнь*, *жилище*, *житиє* тощо [23 IX: 149—169; 9 II: 922—934].

Активно вживаним у досліджуваній період був церковнослов'янським із суфіксом -иј-е — *житиє* (*житіє*, *житіє*, *жытиє*) <стсл. *житиє* 'життя', що відповідає гр. ζωή, βίος [4 I: 174; 13: 106], який етимологічно пов'язаний зі словом *жить* (укр. *жити* <*žiti, *živ-; споріднене з лит. *gyti* 'загоюватися, видужувати', *gyvoti* 'жити', лтс. *dzīt* 'загоюватися, видужувати', прус. *giwa* 'живе,' гот. *qius* 'живий', нвн. *keck* 'живий, жвавий' тощо) [7 II: 200].

Іменник *житиє* має давню писемну історію. У найдавніших старослов'янських кириличних текстах він реалізував кілька значень: 'життя'; 'помешкання'; 'харчування'; 'жива істота, тварина' [19 I: 609—610]. Словоформу *житьє* із семантикою 'життя; земне життя' засвідчено в пам'ятках давньоруського часу, зокрема в Повісті минулих літ (w добрых жена(x) ре(ч). драгыши есть каменя многоцѣнна. радуется w ней мъжь еа. дѣеть бо мужеви своему. блго все житьє [15: 80]) та в Збірнику Святослава 1076 р. (Приклони оухо свое къ <про>саштлюоумоу. и обништавьшюоумоу въ жить<и> семь [18 III: 265]).

Зауважмо, що у давньоукраїнський період церковнослов'янським *житиє* (*житьє*) функціонував із семантикою '(опис життя святого) житіє', що спостережено в заголовках оповідей-біографій святих: *житиє прп(д)бнааго оца ѳеодосіа* [14: 166]; див. ще: *житьє. стго прп(д)обно(г). оца наше(г). олексъа члвка бѣиа* [29: 147].

Церковнослов'янським *житиє* (*житіє*, *житіє*, *жытиє*) пряме значення, зафіксоване в найдавніших слов'янських писемних джерелах, зберіг і в українській мові XVI—XVII ст.

У Картотечі «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» зафіксовано 138 карток-цитат (у різних за стилями та жанрами пам'ятках) із цим словом. Історичний словник української мови XVI —

першої половини XVII ст. фіксує лексему *житие* та її фонетичні і графічні варіанти як багатозначну — із 4 значеннями. Укладачі словника подають передусім пряме значення, із яким слово функціонувало впродовж всього історичного розвитку — ‘(існування людини від народження до смерті) життя’: *предаса... в законѣ хранити христоименитымъ... людемъ, да досто(и)но званию и непорочно житие поживше благаго гласа... слышати на страшномъ судѣ сподобатъса* (Львів, 1586 ЛСБ¹ 71); *въ семъ дочасномъ и смертельномъ жытию нашомъ пребываемъ* (Рожанка, 1598 Л.Пот. 987); *па(т) рѣзь х̄с̄ сп̄ситель нашъ, пре(з) все житіє свое тоу(т) на свѣтъ прѣвбразилса* (поч. XVII ст. Проп.р. 262); *житіє наше На н̄бси есть, ѡ(т) колѣ ѡжидаемъ збавителя нашегѡ* (Чернігів, 1646 Перло 164) [23 IX: 168]; *Гонитвою оуганѣла Смѣрть неоужита, ѡ(т) перьвого д̄на житіа: ажъ по вса лѣта* (Львів, 1615 Лям.Жел. 7 зв.) [10]; *Теперь на свѣтъ короткое житіє наше, и где далѣй то коротшое стаетьса* (1665 Гал.Кл.Раз.² 98) [9 II: 934].

Зі значенням ‘земне життя’ в пам’ятці проповідницького змісту зафіксовано стійке словосполучення (за моделлю «вказівний займенник + іменник») **сеє житіє**: *было то в¹ оужива(н)ю и великой ѡхотѣ ѡномѣ С̄т̄м̄ м̄ж̄ѡ, за преставльши(х)са ѡ(т) сего житіа Мл̄твы чинити* (Київ, 1625 Коп.Ом. 154) [23 IX: 168].

Вужчу сферу поширення (у текстах релігійного, ділового стилів та полемічної літературі) мало слово *житие* зі значенням ‘(опис життя святого) житіє’, яке укладачі-лексикографи фіксують на другому місці: *прочитавши житіє Іѡа(н)на Златоустого, и Ам¹врѣсія Медіѡла(м)ского* (Львів, 1645 О тайн. 129) [23 IX: 168]; *Въ житіи святого Сергія... написано, ижъ той соборъ не скончался, ижъ многи отцы порозбѣгалися* (Київ, 1621 Коп.Пал. 949) [10].

У межах цього значення виділено словосполучення з прикметником-конкретизатором — **жития святыхъ** ‘житія святихъ’: *книга Соборникъ една... с празничными словами и з житиями святыхъ* (Пересопниця, 1600 АрхЮЗР 1/VI, 296); *С̄ты(х) житіа и Пис̄мъ забавлѣтиса читанье(м)* (Київ, 1623 МІКСВ 76) [23 IX: 168]; *прочитай истории житий оных святых мужей* (1608—1609 Виш.Зач. 218) [10].

Високу частотність уживання в різних стилях XVI—XVII ст. мало слово з семантикою ‘(спосіб існування) життя’: *Хотящому же кому къ житию ихъ приступити, не скоро приемлють, но первѣй повелять ему жити въ гостиномъ дворцы, особно отъ нихъ,... поки явить искушеніє лѣто одно и воздер¹жаніє, тожъ потомъ приемлють* (Супрасльський монастир, 1580 Пис.пр.лют. 179); *В тые часы Ипатеѣ володимерскій у княжати... у великой ласцѣ и баченю за оные показаные цноты и житіє побожное былъ* (Львів, 1605—1606 Перест. 31); *и церков светого Духа, през мене муровати зачатая,... а сами въ искусном, побожном и светобливом житию*

¹ Умовні скорочення цитованих джерел див.: [24].

² Умовні скорочення цитованих джерел див.: [9: IX—XXIII].

мешкали (Луцьк, 1636 АрхЮЗР 1/VI, 716); нам нічого милшого не ест, якъ при вѣрѣ православной горячую упреимост в молитвѣ и житіе християнское видѣти в своих овечках (Городок, 1649 ПККДА I-1, 69) [23 IX: 168].

У цьому випадку зі спеціальним церковним значенням 'чернецтво' спорадично зафіксовано словосполучення **иноческоє житіє**, зокрема в тексті ділового стилю: островъ увесь... с полемъ и зо всимъ, якъ ся в себе маеть,... на иноческоє житіе инокинямъ побожнымъ,... вечно отдаемо (Дубно, 1592 АрхЮЗР 1/VI, 90) [23 IX: 169].

Окрім цього, зі стрижневим компонентом *житіє* досліджувані писемні пам'ятки документують стійке словосполучення **общее житіє** 'монастирська община': Манасти(рѣ) н(а) бл҃гч(с)тіє наданые, w(т) фо(л)ва(р)кового имени, на wбщее житіє пременѣте (п. 1596 Виш.Кн. 226 зв.); я... умыслыламъ... манастирь... здѣбовати (!) и при немъ... чернцовъ... //... речѣлы сватого Василия общого житія мети (Загайці, 1637 ПВКРДА IV-1, 64-65) [23 IX: 169].

Спорадично в лексиконах XVII ст. графічний варіант *житіє* засвідчено з семантикою 'житло, помешкання': Жителство // граждѣнство, житіє, речѣ посполитаа, поліція, помешканье, мешканье (1627 ЛБ 37-38) [23 IX: 169].

Зауважмо, що в різних текстах XVI-XVII ст. (здебільшого в діловому стилі) була поширеною форма з давнім закінченням -є після втрати редукованого *и*, що походить із *ь* — *житє* (*жыте*) [23 IX: 165]. Ця форма активно функціонує в сучасних говорах української мови [2: 88].

До того ж, у літописі 1699 р. зафіксовано вже нову форму на -*ття* — *життя* 'життя'; наприклад: Бгь... даль єму [Адаму] сна... у дѣстѣ лѣтъ и тридцет життя его (Крон. Боб. 6) [9 II: 934]. Вона стала нормативною в сучасній українській літературній мові [22 II: 535]. Лексема *життя* позначає один із найважливіших концептів української мовно-культурної картини світу. Дослідники зауважують, що «формування концептосфери ЖИТТЯ сягає ідоєвропейського культурного простору» [17: 68].

Грецьким семантичним синонімам ζωή, βίος у старослов'янських перекладних текстах відповідало багатозначне слово *животѣ* (<*životъ — дериват із суф. -ot-ъ від <*živъ, споріднений із лит. *gyvatà* 'життя', прус. *giwato* 'життя' [27 II: 52]), яке, крім основної первинної семантики 'життя', реалізувало й інші значення: 'жива істота'; 'тварина' [4 I: 172; 19 I: 63-64; 26: 217].

Це дає підстави для висновку, що лексема *животѣ* з основним значенням 'життя' є семантичним синонімом до слова *житіє*.

Слово *животѣ* 'життя' фіксують перекладні та оригінальні тексти давньокиївського періоду, зокрема Остромирове Євангеліє 1056-1057 рр. (Въ томъ животъ бѣ, и животъ бѣ свѣтъ чловѣкомъ), Повчання Володимира Мономаха (А Гѣ нашъ, владѣи животомъ и смѣртью, согрѣшенья наша выше главы нашеа терпить) [25 I: 867-868], Збірник Святослава 1076 р. (лоуче єсть смѣрть паче живота горька) тощо [18 III: 257]. Зауважмо, що давні тексти XI-XIV ст., опріч абстрактного значення 'життя'

та конкретного ‘тварина’ [18 III: 257—258; 25 I: 867—869], спорадично документують значення ‘спадщина, майно’ (пошибаньє... промежи мужем и женою w животѣ. УВ 23) [14: 165].

Як засвідчує український лексикографічний матеріал XIV—XV ст., слову *животъ* найчастіше властиве абстрактне значення. Скажімо, пам’ятки ділового стилю, що ввійшли до корпусу джерел Словника староукраїнської мови, репрезентують близько 500 уживань цього церковнослов’янськості з семантикою ‘життя’ [21 I: 358—359]. Оказіонально у світській пам’ятці XV ст. виявлено й конкретне значення ‘майно, добро, статки’: Тыхъ бы еси велѣлъ поопускати, а животы и статкы велѣлъ бы еси поотдавать (1456 Ак.ЗР I, 71) [9 II: 927].

Картотека історичного словника української мови XVI — першої половини XVII ст. налічує 545 карток-цитат зі словом *животъ* та його графічними варіантами *живот*, *жѣвот*, *жывотъ*. Укладачі-лексикографи насамперед в історичному словнику подають абстрактне значення ‘життя’, яке має найвищу частоту вживання; напр.: оучительеве оу добром оученіи але не въ зло(м) животѣ мають наслѣдовани быти (1556—1561 ПЄ 97); хотя емѣ панѣ бо(г) и живота продо(в)жи(т) ты(х) вси(х) рече(и)... не маю(т) пои(с)кивати (Вінниця, 1567 ЛНБ 103, 17/I с, 1943, 16); поки ми Гдѣ Бгѣ живота продожи(т) (Холм, 1648 Тест.Ст. 471) [23 IX: 155]; позволю зъ правого умыслу сердца моего мети собе за молжонка... князя... Соколского, с которым и живот мой хочу доконати (Луцьк, 1564 АрхЮЗР 8/III, 80); богѣ тобѣ неха(и) дасть щасливый животѣ (к. XVI ст. Розм. 35); Наука и живот нѣсть ему духовный, яко ж блаженъный апостол верховный (к. XVI ст. Укр.п. 75); отъ вшелякихъ неприятелей,... здоров’я и живота своего не лютучы, послугу чинили (Київ, 1610 АЮЗР II, 59); бѣдешъ ести хлѣбъ твоѣ по вси дни живота твоегѣ (серед. XVII ст. Хрон. 10) [10]; И в то словѣ быв живот (1670 Єв.Реш. 40) [9 II: 925].

Різноманітні писемні пам’ятки української мови XVI—XVII ст. свідчать про велику активність функціонування стійких конструкцій із компонентом *животъ*, деякі з них за посередництва старослов’янської мови запозичили пам’ятки давньоукраїнського періоду. Наприклад, семантичний ряд, пов’язаний із ‘земним життям’, об’єднує такі конструкції: **в животе** ‘упродовж життя’: п̄на ма(т)ф̄еа сенюту в животе не зостал (Кременець, 1563 ЛНБ 103, 26/Id, 1810, 8); **до живота** ‘до кінця життя, до смерті’: Федор... держал тот замок... до своего живота (Берестя, 1508 AS III, 56) [23 IX: 155]; Дали есмо пану Станиславу... тотъ врадъ... держати до его живота (1597 Ак.ЮЗР. I, 72) [9 II: 926]; **за живота** ‘за життя’: не вмешкалъ былъ еше за живота его w томъ до... Вашей Милости... дать ведати (Турійськ, 1564 AS VI, 243) [23 IX: 155]; Зезнавши кгрунъгу... купленого по семи лѣтах от часу продажи, за живота отцевского (Акт.Старод.кн. 110) [9 II: 926]; **на живот** ‘для життя’: Скажи ми любимы(й) рѣг̄ателю..., чомѣ та т̄аа вкаа(н)наа оутроба и выпѣстила, коли (на) см̄рть а не на живо(т) (п. 1596 Виш.Кн. 231); **при животе** ‘за життя, упродовж життя’: А я сама при животе мои(м)... в тоє име(н)є..., ничи(м) ся вступовати...

не маю и не буду мочи (Житомир, 1584 АЖМУ 144) [23 IX: 157]; та словосполучення: **животь дочасный** 'земне життя людини': Таа мою(д)рость Нб(с)нрю съде(р)жи(т) в собѣ и оучит' ѿ двоако(м) животь доча(с)но(м) (Чернігів, 1646 Перло 6) [23 IX: 156].

Аморальну поведінку людини впродовж земного життя виражають словосполучення **животь спросный (спростный)** та **волочающий животь**, які реалізували значення 'розпутне життя': кгдажь мене, малжонка своего, ... не вгледаючиса на добре мниманье, што статечные жоны звыкли передь вчима своима завжды меть... впѣстивши... а волочащий животь ѡлюбивши, тамъ, где се ей подобало, мешкаеть (1577 AS VI, 73); сие волять радъшей животь спросный въ срокгой неволи безъчестне провадити (Рожанка, 1598 Л.Пот. 1017); животь спростный, свовольный и збытѣчный, где теперъ все са тое розлетѣло (Острог, 1607 Лѣк. 36) [23 IX: 156].

На потойбічне життя й безсмертя душі людини після фізичного стану смерті вказують атрибутивні словосполучення **животь вѣчный, пришлый животь**, що виражають богословські поняття 'життя в раю, вічне життя': если та дѡхъ тщеславїа наказанїа латиньского преборе(т) и се(и) прѡстотѣ мое(и) не оувѣрѣши; вѣдаючи запѣвне вѣда(и), ѡко живота вѣчнаго не не наслѣдѣешь (1599—1600 Виш.Кн. 203 зв.); Понеже... въ пришломъ животе, хотяжь праведнымъ и добрымъ, восияеть... неприкосновенный светъ благословения оного, которого естъ Самъ Богъ, а грешныхъ (Рожанка, 1598 Л.Пот. 987) [23 IX: 156]. Окрім цього, у пам'ятці релігійного стилю спостерігаємо модель поєднання церковнослов'янїзм + церковнослов'янїзм: **древо живота** 'райське дерево, плоди якого дають безсмертя': Ада(м) поповнивши грѣ(х) //... барзо са зѡтр'воживши оутѣкъ, и якъ писмо стое свѣ(д)чить по(д) древо(м) живота которое посредѣ было раю зкрылса (поч. XVII ст. Проп.р. 296 зв. — 297) [23 VIII: 202].

Спеціальне богословське значення 'воскреснути; повернутися до життя після смерті (духовно)' акумулюють такі словосполучення: **до живота встати** 'воскреснути': та(к) ты(ж) быти не могло, ... ижебы снѣ бжїй ѡ(т) смрти до живота не всталъ (поч. XVII ст. Проп.р. 153 зв.); **до живота привернути** 'оживити': Коли ми вже было дї лѣ(т) звоно(м) в головѣ забитого яко ѡного моло(д)ца в наи(м) до живота приве(р)ну(л) (1582 Кр.Стр. 6) [23 IX: 155]; **прийти до живота** '(відновити свою функціональну діяльність) ожити': Читѣємо вправдѣ в' цр(с)кы(х) книга(х), ижъ кѡсти оумрѣлого елисеа единого оусопшого з' мртвы(х) в'збѣдили, але тѡе кости самые не пришли до живота (поч. XVII ст. Проп.р. 154) [23 IX: 157].

Розуміння смерті як фізичного стану людини, її кончини [28: 58] відображено в таких фразеологізмах: **в животе не стати** 'померти': ѡтца его, княза Костантина... з Божего допѣшена в животе не стало (Краків, 1531 AS III, 379) [23 IX: 155]; **животь выдирати** 'позбавляти життя': Не тыл'ко бовѣмъ добра их', але и самый живо(т) выдирают', на жадные контракты // з'гѡдные... з' ними не позволяютъ (Київ, 1648 МІКСВ 346—347); **живота доконати** 'померти, докінчити життя': Тоурцы... Пострѣловъ смртѣльных' кил'ка мѣ задали: Котѡрыми зраненый, Живота докональ (Київ, 1622 Сак.В. 48);

Августъ король Польскій... много речей добрыхъ постановивши... въ Книшинѣ живота докональ року (1572 поч. XVII ст. КЛ 75); Звсима стый... живота в' томъ монастыри докональ (1678 Жит.Св. 171-6) [9 II: 926]; **животь кончити (скончити)** 'померти': Стого Гетмана каждый Рйце(р) нѣх' са оучить, Ик'бы тыж' мѣл' на свѣтъ тот' живо(т) сво(и) кончи(т) (Київ, 1622 Сак.В. 47); Флавіана... немилостивно бито... По которомъ збитю, третего дня животь блаженно скончалъ (Київ, 1621 Коп.Пал. 610); **живота позъбавити** 'вбити': кды подданные выконываючи, до болота приволокъши, живота позъбавити хотели, отъ чого заледве некоторая служалая челяд отпросили и замерлюю подъ село Киверце отъвезти казали (Луцьк, 1523 АрхЮЗР 1/VI, 533) [23 IX: 156]; **стратити животь** 'загинути': Кгдыжъ лѣпѣй ѣст' стратити животь за вйчизнѣ, Нѣжли нѣприятелю достат' са в'коризнѣ (Київ, 1622 Сак.В. 41) [23 IX: 157].

Див. ще інші синтаксичні конструкції, які документують досліджувані джерела: **по животь** 'після смерті': по моем животь ни на кого, вдно на сына моего... тьи вси замки и мѣста, дворы... прийти мают (Острог, 1522 AS III, 237); **после живота** 'після смерті': я Иван после живота кнагини... бил есми чолом господарю моемѣ... абы Его Милость рачил... мене слѣгѣ своего пожаловати (Острог, 1516 AS III, 138); та сталі словосполучення **не мати живота** 'про частини тіла людини відмерти': Члонки,... ни якого живота въ себе не маючи, ничого доброго делати не могли (Рожанка, 1598 Л.Пот. 993) [23 IX: 157]; **даровати животом, даровати животь** 'залишити живим': Даровали животомъ Варавву (Гал.Кл.Раз. I, 68); Хс... всѣм... вѣчный животь даровавъ (Єв.Реш. 2) [9 II: 926].

Поряд із значенням 'життя' укладачі Словника української мови XVI — першої половини XVII ст. на другому місці фіксують нове похідне значення слова *животь* — 'життєпис', яке репрезентують пам'ятки вже від початку XVII ст.: Дай покóй, Клив, прóшлы(м) в' дѣлности погáнw(м) Хвѣ живóть вписѣй иди южъ за Пáномъ (Київ, 1632 Євх. 301); якв въ цркви бжѣй маемо образы, абы намъ // были якв книги єв(г)ліи и животовъ стыхъ (серед. XVII ст. Хрон. 97 зв.) [23 IX: 157]. Лексикографи також виокремлюють кілька двочленних стійких словосполучень зі стрижневим компонентом *животь*: **животы пророцкыи** 'одна з книг Старого Завіту книги пророків': Стый епифаній и дорофей м(ч)ни(к) в живота(х) пр(о)рцкы(х) оуча(т), ижъ аггли гды в колысце дитя(т)ко(м) еше лежа(л), вгнѣ(м) егw прикрили (поч. XVII ст. Проп.р. 256) [23 IX: 157]; **книги живота** 'історія': Я, яко пастырь и отецъ, напоминаю и прошу, не отступуйте ваша милость отъ того святого // братства и заслугъ своихъ которые суть вписанные въ книги живота (Київ, 1644 КМПМ II, дод. 288–289) [23 XIV: 140].

Із семантикою 'про засоби до життя) майно, статки' церковнослов'янїзм *животь* функціонував в українській мові XVI—XVIII ст.: Многихъ людей въ полонъ повели и животы ихъ забрали (1526 Ак.ЗР. II, 177); Князь... Гагаринь... за карауль посаженъ и всѣ животи его на государя взяти (XVIII ст. Дн.Марк. I, 9) [9 II: 927]. Див. ще в лексиконах досліджуваного періоду: живо(т): меш'ка(н)є, и ты(ж) ска(р)бѣ, грошѣ (1596 ЛЗ 47)

[23 IX: 157]; Животъ: Животъ¹, богатство, мешканье, або брѣхъ, або жолѣдокъ, такожє матица, итыжъ: скѣрбъ, грѣшѣ [12: 37].

У процесі історичного розвитку абстрактної лексики первинне старослов'янське значення 'життя' іменника *животъ* почало витіснятися на периферію. В. Німчук відзначав, що «причиною виходу із загального вжитку слова з первісним значенням був розвиток у давнього *животъ* нової семантики — «частина організму людини й тварини, в якому містяться нутроші», відомої з українських пам'яток починаючи з XV ст.» [14: 167]. Наприклад: Кропива є(ст) зеліє добро. Коли въ которо(г) члѣка та(ж)ко на животъ (XVI ст. УТ фотокоп. 9); алуи брѣ(х) живот (I пол. XVII ст. Сем. 20) [23 IX: 157]; Мовиль кроль же захоровалем на живот (XVII ст. Крон.Боб. 84) [9: 927]; Трибѣхъ: Жолѣдокъ, живо(т), брѣхъ [12: 133].

Оказіонально в пам'ятці ділового стилю XVII ст. зафіксовано живомовний фонетичний варіант *живутъ*: Федор Остапенко задавши раз смертелний колом в живут [Андрею Семененку]... утѣк (1668 Ак.Пол. Гор.Ур. I, 59) [9 II: 927].

Поряд із цим значенням у різножанрових контекстах XV—XVII ст. лексикографи виділяють підзначення '(утроба жінки як символ материнства) лоно': аїно аїно. млтвы тв[о]єа выслѣхаль бѣ. зачнеши в животъ своє(м). и родиши. и боуде(т) славно и хвално дѣта твоє по всемъ свѣтѣ [29: 15 зв.]; коли сталъса голосъ поз'доровлена твого въ оушохъ моихъ розыгралоса радостю отроча в' животъ моемъ (1556—1561 ПЄ 208); Иже зачат'є сѣна Бѣогw в' животъ Па(н)ны вѣдлѣгъ чловечѣнства, сталоса справою Дѣа стѣогw (Львів, 1646 Зобр. 18); Есть оу же(н)скомъ животъ двѣ жили, тоне(н)ки(х) (серед. XVII ст. Луц. 544) [23 IX: 157].

Словник П. Білецького-Носенка зі семантикою 1) 'живіт'; 2) 'життя' фіксує форму *живитъ* [3: 137]. До реєстру «Словаря української мови» входить форма *живит* 1) 'живіт'; 2) 'життя' [20 I: 481]. Значення 'життя' з ремаркою *заст.* до лексеми *живит* подає сучасний нормативний словник української літературної мови [22 II: 525].

Із семантикою '(жива істота) живина' в українській мові XVI—XVII ст. функціонували похідні іменники середнього роду від слова *животъ*, зокрема такі, як *животно* (цсл. *животно* [4 I: 172]) та *животноє* (цсл. *животное* [4 I: 172]): іако, всако живо(т)но словѣсно єсть члѣкъ а іа(н) єсть живѣ(т)но и словѣснw, оубw // іа(н) члѣкъ (1596 ЛЗ 65—66); Сътвориль бы(л) бѣ члѣка... и слѣво(м) вымѣвы на(д) всѣ живѣтныє оукраси(в) (Острог, 1599 Кл.Остр. 215); Котѣрій гойнѣю Рѣкѣ своюю штвориѣтъ, Всакоє живѣтное живить, и питаѣтъ (Чернігів, 1646 Перло 36 зв.) [23 IX: 154].

Аналізовані церковнослов'янізми староукраїнські пам'ятки репрезентують також і з семантикою 'тварина', яка була властива ще старослов'янським перекладним текстам [19 I: 604]; напр.: Арістѣ(л) мѣви(т) в книга(х) гдє w живѣ(т)ны(х) пише(т), трѣй rw(д) пелекан'скій (1596 ЛЗ 61); W створе(н)ю скотѣвъ звѣровъ и инши(х) живѣтны(х) (серед. XVII ст. Хрон. 4) [23 IX: 154]; Онѣгръ, Дікій осѣль, живѣтно подѣбноє лѣсю [12: 225].

Поняття ‘свійська тварина, животина’ в староукраїнській мові передавало церковнослов’янське слово *животина* (*жывотина*) (цсл. *животина* [4 I: 172]): а хто бы животинꙋ маючи кона не де(р)жаль того староста грабить, за уг(р)щинꙋ (1552 Овін.3. 132 зв.); Татарове... все стадо животины череду взяли и погнали до Бѣлагограда (Київ, 1559—1567 АЮЗР I, 146); не могла животи́на ходіти на поле для снѣгꙋ и морозꙋ (1503—1633 Остр.л. 130); Животи́на. Ресус (1650 ЛК 447) [23 IX: 153]; Кони, жывотину и инъшыи домовыи статъки и збожѣ пописати (1584 Арх. ЮЗР VIII, IV, 194) [9 II: 945].

Від слова *животъ* пам’ятки староукраїнської доби фіксують похідне утворення — *животный* (*жывотный, животень*) (цсл. *животнь* [4 I: 172]), у семантичній структурі якого було кілька значень, зокрема такі:

— ‘життедайний’: О чомъ она ꙗко ма́ти ваша... хлѣбомъ животнымъ оучѣниемъ єв(г)льскимъ воско(р)мивши, женихꙋ своемꙋ... w(т)дати... надѣлалася (Острог, 1587 См.Кл. 5 зв.); овоць животны(и) прина́ли (Острог, 1599 Кл.Остр. 229) [23 IX: 154]; див. ще стійке словосполучення **животной вода**, яке розвинуло переносне значення ‘чудодійна, цілюща вода’: Чоты(р)ма рѣками напо(л)наешъ животноа воды (к. XVI — поч. XVII ст. ПДПИ 182, 94) [23 IV: 146];

— ‘життєвий’: Прч(с)таа па́н’на кды з назарѣтоу до вифлєвма пло(д) животный въ прч(с)той оутробѣ свое(и)... маючи шлá... в стайню и в хижкоу, по́длѣю... моу́сла внійти (поч. XVII ст. Проп.р. 7); Звіль: м(р) г̃. Животе(н). Жізне(н), Животи́ць (1627 ЛБ 207); Животный. Vitalis. Animans (1650 ЛК 447) [23 IX: 154]; **книги животныи** ‘історія’: вѣрныи ты(ж) его весполо(к) и(з) ни(м) мешкаю(т), але справедливы(х) лю(д)и(и) оу книга(х) живо(т)ны(х) на́писан’ныи имена и(х) (к. XVI ст. УЄ № 31, 208 зв.) [23 XIV: 140];

— ‘тваринний’: ani[m]ab[i]lis, живо(т)ны(й) (1642 ЛС 83) [23 IX: 154].

Із семантикою ‘життя’ канонічні старослов’янські пам’ятки фіксують іменник *жизнь* (<**žizнь* — утворення із суфіксом -*зн-ь* від *жити* [27 II: 54; 13: 107]), що є семантичною калькою гр. ζωή, βίος [19 I: 606]. Отже, грецизми ζωή, βίος, що поєднували у своїй семантичній структурі абстрактне значення ‘життя’ [5: 250, 579], у перекладних слов’янських текстах продубльовані слов’янізмами *житиє, животъ, жизнь*, кожен із яких у процесі історичного розвитку видозмінював і розширював свою абстрактну чи конкретну семантику.

Щодо слова *жизнь*, то дослідники вважають його хронологічно пізнішим від слова *животъ* [13: 108; 14: 166].

В українських та російських текстах XI—XIV ст. іменник *жизнь* був багатозначним. Окрім основного значення ‘життя’ (Иде же нѣсть свѣта ни видѣти жизни чловѣча. Изб. 1076, 132 зв. [18 III: 260]), досліджувана лексема розвинула інші: ‘спосіб життя’, ‘істота’, ‘майно’ тощо [18 III: 260—261; 25 I: 872—873].

У староукраїнському письменстві церковнослов’янським *жизнь* мав досить широкі стилістичні й жанрові межі функціонування — наукова,

релігійна, богословська й полемічна література, хроніки — і також реалізував кілька значень. У складі Картотеки історичного словника XVI — першої половини XVII ст. — 63 картки-цитати з кількома фонетико-графічними варіантами: *жизнь*, *жізнь*, *жызнь*.

На першому місці укладачі словника подають пряме значення '(існування всього живого) життя': Єва: Жизнь, живѡтъ, або жѡва, або живѡчѡа (1627 ЛБ 205); Назваль Адѡмъ ѡма жоны своѡй Єва то єсть жѡзнь (серед. XVII ст. Хрон. 10); Жизнь. Vita (1650 ЛК 447) [23 IX: 163].

Значення '(існування людини від народження до смерті) життя' [23 IX: 163] реалізується найчастіше в релігійних, богословських і полемічних текстах XV—XVII ст.: х(с)ъ бѣ исполнитель законѡ пришо(л). выкѡпити на(с) ѡ(т) клатвы того закона. правдоу и жизнь нам дати [29: 166]; Прийде убо сия снопреходящая жизнь, въскорѣ, преиде (1588—1596 Виш.Кн. 141); оныхъ [грѣшныхъ] еще вѣчный огнь не огорнулъ, але суть въ темностяхъ затримани, гдѣ ани свѣта, ани жизни челоуѣчскѡя немашъ, ани свѣтлость облича Божого ихъ не навѣжаеть (1603 Пит. 66); Допровад'те ю щасливѡе,... До блженной бѣдѣщагѡ вѣкѡ жизни (Чернігів, 1646 Перло 44 зв.) [23 IX: 163].

Окрім цього, у полемічних текстах кілька разів засвідчено іменниково-займенникове словосполучення **жизнь сея** 'земне життя': погребеса ѡ(т) славы нетлѣнно(и) и вѣчно(и) // жѡзни нб(с)наго цр(с)тва, во жи(з)-ни сеи, скоро ишезѡющеи (до 1596 Виш.Кн. 264 зв. — 265); Там смерть лютая и о той смерти в жизни сей старатися должны есмы, яко да не отпадем славы божѡя (1600—1601 Виш.Кр.отв. 169) [23 IX: 163].

Загальновідомо, що, за богословським ученням, після земного життя особистості наступає життя загробне — потойбічний світ. Указівку на існування життя поза земним буттям та поняття вічне загробне життя в Царстві Божому в релігійно-богословських і полемічних текстах XV—XVII ст. виражають стійкі словосполучення з компонентом *жизнь*, зокрема **жизнь безконечная**: яко да готѣеть поко(и), и мѣсто ѡ(т)поине(н)ѡ..., идеже жизнь бѣ(з)конѣчнаѡ радо(ст) неизречѣннаѡ (до 1596 Виш.Кн. 267 зв.) та **жизнь вѣчная, вѣчная жизнь**: лѣпше тобѣ и(з)оучити часослове(ц), пса(л)-ты(р)... //... и жи(з)нь вѣчнѡю полѣчити (п. 1596 Виш.Кн. 224 зв. — 225); идѣть Правѣ(д)ницы въ жи(з)нь вѣчнѡю (Чернігів, 1646 Перло 166) [23 IX: 163]; ѡфанасеи (ж) прина(л) смѣрть ѡ(т) црѡ. пошо(л) оу вѣчную жизнь. мола бѡ за хр(с)тыяны [29: 180]; Ха̄ Ба... просим... вѣчную жизнь полѣчити (1670 Єв.Реш. 3) [9 II: 930].

Церковнослов'янську лексему *жизнь* у богословській пам'ятці початку XVII ст. вживали також зі значенням '(спосіб існування людини) життя': За сію блгсловен'ную жызнь, мѣнцы стѡи ѡтдали за ню наймилшеє здорова свое (Почаїв, 1618 Зерц. 83); Мы же ннѣ... в' рѡскоши свѣта того хѡчемо вылежати цр(с)тво нб(с)ное, и ѡнѡю блженнѡю жи(з)нь (Почаїв, 1618 Зерц. 83 зв.) [23 IX: 163].

Зауважмо, що компонент *жизнь* входив і до складу інших стійких словосполучень. Скажімо, значення 'вбити; привести до смерті' виражає

фразеологізм **отъ сея жизни изгнати** ‘зі світу зігнати, позбавити життя’: пощпа(и)теса ты(л)ко в¹ лысью голо(в)кѣ ксе(н)же би(с)кѣпе лѣцки(и), ко(л)ко еси за своѣго сщєн¹ства живы(х) мє(р)тво ко Бѹ послал¹; вдны(х) сѣканою, дрѣги(х) водотопленою, трети(х) вгнепа(л)ною смє(р)тю ш(т) сеа жи(з)ни и(з)гна(л) (1598 Виш.Кн. 273 зв.) [23 XIII: 54].

Яскраво виражений книжний характер іменник *жизнь* мав і в пам’ятках XVIII ст.: Єжели в жизни сей тяжчайшее что есть серджу людському, яко тоє, кгда без наименшой вини, бывають в кого отемлеми власніє добра и имѣнія (Вел.Сказ. 21) [9 II: 930].

У говірковому мовленні лексема *жизнь* збереглася, на думку дослідників, під впливом церковнослов’янської і російської мов [14: 167]. Відзначмо, що поодинокі сучасні богослужбові тексти української греко-католицької церкви репрезентують церковнослов’янським *жизнь*: *З духами праведних померлих, душу раба Твого, Спасе, упокой, і збережи її у блаженній житні, у Тебе, Чоловіколюбче* [16: 474].

Наголосімо, що в полемічній літературі досліджуваної доби з семантикою ‘життєлюбство’ вжито похідний складний церковнослов’янський іменник *жизнолюбіє* та графічний варіант *жізнолюбіє* (цсл. *жизнолюбіє* [30: 197]): всѣ бо бѣа живаго и вѣры ѿ(ж) в него ш(т)стѣпили. Прелести же еретической любви дѣа // тшєславного жізнолюбію и лихои(м)ствоу са поклонили (до 1596 Виш.Кн. 262 зв. — 263); шхъ бѣдажъ зыскови, шкодоуючомѣ на дѣи; шхъ жізнолюбію, еднаючомѣ смѣрть (Острог, 1598—1599 Апокр. 186) [23 IX: 162].

Окрему підгрупу в українській мові XVI—XVII ст. із коренем *жи-* (*жив-*) становлять церковнослов’янськи, які стосуються Божих осіб, зокрема Бога як Творця, що дає життя і початок існування всьому живому. Наприклад, у староукраїнських текстах релігійного змісту засвідчено складне слово *Живодавець* (< цсл. *живодавьць*, що є калькою з гр. ζωοδότης [4 I: 171]) ‘(про Бога) Творець життя’: камен¹ное бы то было ср(д)це, которое бы слѣ(з) не попустило, жалоуючи такого срамо(т)ного а невин¹ного оумоучєніа нашего живодавца и добродѣа великого (XVI ст. УЄ Трост. 62); И кгда вложили тотъ кр(с)тъ, на котѣромъ бы(л) распа(т) живодавєць нашъ Хс̄, шжила мертваа дѣвица (Київ, бл. 1619 О обр. 61) [23 IX: 151]. Оказіонально форму *Живодавець* засвідчено в сучасних богослужбових джерелах: *Маючи в чреві Христа Живодавця, Прєблагословєнная, поснішила Ти в гірську околицю, Мати Прєчистая, там привіталися матері Слова і Голосу* [1].

Окрім цього, українські різножанрові пам’ятки досліджуваного періоду фіксують низку складних прикметників-епітетів у різних фонетико-графічних варіантах, контекстуально близьких та пов’язаних між собою семою ‘який дає життя’, що вказують на шанування Бога як творця видимого і невидимого світу і Святої Трійці; наприклад:

— *живоначалный* (*живоначалный, живоначалный, живоначалный, жы-воначалный*) (цсл. *живоначалный, живоначалный*, калька гр. ζωαρχικός [4 I: 171]) ‘який дає початок життю, переважно при згадці про Святу Трійцю) життєдайний’: Во имя святыя и живоначалныя Тройцы (Київ, 1507 АрхЮЗР

1/VI, 10); Смирение наше w(т) благодати и дара и области всесветого и живоначального дѹха даньныа w(т) спаса христа светымъ его ѹченикомъ (Львѣв, 1586 ЛСБ 71); Светія Живоначальнїя и Нероздѣлѣнїя Тройца (Чигирин, 1600 ЧИОНЛ VIII-3, 13); светые Божые суть въ небѣ... предстоятъ Светей Живоначальной Тройцы и молятся за нами (Вільна, 1608 Гарм. 182); въ славу и въ честь Живоначальныа и Нераздѣлимыа Святыа Тройцы (Львѣв, 1631 ОЛ 16) [23 IX: 151];

— *живопріємный, живопріємный* (цсл. *живопріємный*, калька гр. ζωοδόχος [4 I: 172]) 'життедайний': и въ помыслномъ тѣла и души повоженю долголѣтняго здоровья и благословенства отъ живопріємнаго // Владыки Христа гроба, ныне и въ безконечный вѣкъ зычимъ (Київ, 1623 КМПП I, дод. 264—265); шоль до святого мѣста Іерусалима... живопріємному Владыки Христа гробу поклонъ отдасть (Корсунь, 1625 КМПП I, дод. 274) [23 IX: 152];

— *животдателный (животдательный, животдателный, животодательный)* (цсл. *животодательный, живодательный* [4 I: 172]) '(який дае життя) животворний, живодайний': Такаа то правда на Фотїа отъ отступниковъ... якобы соборуючиі напротивъ Фотїа отцеве... животодателною Христа... кровїю, на зогнане его зъ столицы подписовалися! (Київ, 1621 Коп.Пал. 737); Зажъ до писаня животдателная кровь Христова есть подана, а не въ напої збавеный? (Київ, 1621 Коп.Пал. 738); вызволаючи насъ w(т) невидїмого фараўна, животдательнымъ дрѣвомъ ч(с)тнагw и животворашогw кр(с)та, wсоложаєтъ гóркост' (Київ, 1627 Тр. 473); Пѹстїлемъ на свѣтъ Бгóдхновѣннѹю Книгѹ; и, же та(к) рекѹ, Шафарїю оуслѹгована, стѣхъ и Животдательныхъ Пренасватѣйшагw Тѣла и Пренаторожшеѣ Крве Х(с)вы Таємницамъ (Львѣв, 1646 Жел.Сл. 3 зв.) [23 IX: 153];

— *животворящий (животворящий, животворящїй, животворящий, животворящый)* (цсл. *животворящїй* [4 I: 172]) 'животворний, живодайний': Во има сватое, животворящее, нерозделимое Тройцы аминь (Вільна, 1514 AS III, 108); о їстиномъ причастїи бж(с)твенаго тѣла хѣа і животворашїа крóви є(г) (Острог, 1588 Сур. 62); Ку тому, ижъ есть светая, абовѣмъ одъ Іисуса Христа,... черезъ вѣру сѣвокуплена освещается, и одъ Пресветого Животворящего Духа бываетъ справована (Вільна, 1608 Гарм. 181); причастившися святыхъ и животворящихъ таинствъ (1603 Пит. 82); тело мое гришное... въ церкви Воздвижения Честного и Животворящего Креста Господня,... поховано быти мает (Руда, 1646 ПККДА I-1, 83) [23 IX: 153].

Відзначмо, що в пам'ятці проповідницького жанру XVI ст. слово *животворящий* розширило семантичну структуру через авторське образно-метафоричне значення, яке укладачі історичного словника позначили ремаркою *образно*: тыхъ сло(в) живыхъ и животворящихъ, єв(г)лїстове, ап(с)лове, и вси истиннїи ѹчителеве, нѣкгды не розделали, ани w(т)менили (Острог, 1587 См.Кл. 19 зв.) [23 IX: 153].

Форма *животворящїй* властива сучасній греко-католицькій церковній практиці: *Святой Дух, Який є «Господом Животворящим», післанїй, аби освятити лоно Дїви Марїї* [11: 122].

Розширення семантики зазнав і церковнослов'янськ *живущий* (*жы-вущий*). Окрім значення 'який живе, існує) живий' (Церковъ (поведа) не прыймуєть еше жывущого и дети родящого, и единое жоны мужа, але такового, который ся одъ единое повстегнуль альбо у вдовст[в]е жыль. Вільна, 1599 Ант. 743), у полемічному тексті реалізовано переносне значення 'життедайний, животворний': А если кто в раи, то естъ церковном согласи и единомыслии, не обрѣтаєся, таковой животнаго древа покарму поживати не может, — а коли тою живущею пищею оживлятися не может, таковой смертию вѣчною невѣрия уже бится стал (1600—1601 Виш.Кр.отв. 168) [23 IX: 158].

Стабільність у системі значень упродовж історичного розвитку церковнослов'янської абстрактної лексики характерна для слів *животворний* (цсл. *животворный, животворный* [4 I: 172; 19 I: 603]) 'животворний, живодайний': такъ Ма(н)нѣ вѣчныхъ рѣскошій ѣсти, и водѣ з' камена животворногѣ пити бѣдѣ (Вільна, 1627 Дух.б. 226) [23 IX: 153] та *животворити* (цсл. *животворити* [4 I: 172; 19 I: 602]) 'животворити, оживляти': Якъ тая, которая животворитъ свое тѣло, раститъ и завжды его въ цѣлости... заховуєть, можетъ речи ногамъ своимъ, же до ряду и справованя всѣмъ тѣломъ не суть ей потребны (Київ, 1621 Коп.Пал. 491) [23 IX: 152]. Див. ще функціонування цих форм у давньоукраїнських та російських пам'ятках XI—XIV ст. [18 III: 255—256] та в сучасній українській літературній мові [22 II: 527].

Набуває нових мовних семантичних значень і лексема *живити* (*живити, живити*) (цсл. *живити* [4 I: 171]); див. вживання слова у старослов'янських і давньоруських текстах: [19 I: 601—602; 18 III: 254—255].

У різних за стилями та жанрами українських текстах XVI—XVII ст. укладачі історичного словника виокремлюють п'ять значень цього слова, які загалом поєднуються загальною семою 'існувати'; наприклад: **1.** '(підтримувати чиєсь існування їжею, кормом) годувати; кормити': брать его... того брата своего, не маючого смыслѣ и розумѣ в себе мел и его живиль, а имениа, такъ свою половицѣ, такъ и тѣю его половицѣ Жеславъла, которебы мело на него прийти и мыто Устрозское самъ на себе спокойне держаль (Вільна, 1546 AS IV, 450); възрите на птицѣ нб(с)нії и(ж) ни сѣю(т), ани жна(т),... а щѣ и(х) нб(с)ны(и)... живи(т) и(х) (XVI ст. УЄ № 29519, 88); ало, живіті, ховаті, ко(р)міті (I пол. XVII ст. Сем. 19); Дівень Бѣ... который..., живить и кормить все створѣна (Чернігів, 1646 Перло 59); Быдло,... продати, а мене живити (Холм, 1648 Тест.Ст. 471) [23 IX: 149]; Іосифъ... живиль ихъ [отца и братию]... а по всем свѣтѣ голод былъ великий (1699 Крон.Боб. 31) [9 II: 922]; **2. перен.** '(підтримувати, сприяти розвиткові когось, чогось) живити': А естъ цнота людей богобѣйныхъ, котораа вѣчне живить, и вѣчною славою надѣлаєть (Єв'є, 1616 УЄ Єв. 3 ненум.); бо(з)скаа [натоура]... внѣю ипоста(с) соустанѣєть то е(ст) по(д)пираетъ або живи(т) (поч. XVII ст. Проп.р. 18); жадень... нѣгды тѣла своѣгѣ не мѣль в ненависти, але ѡное живи(т) и загрѣваєть, такъ и ХС Црковъ (Київ, 1646 Мог.Тр. 933) [23 IX: 149—150]; '(підтримувати вогонь, не давати

йому погаснути) живити': огонь на олтарѣ завжды бѣде(т) горѣль, который бѣде живиль сщѣнникъ // подкладаючи дрова рано на каждый днѣ (серед. XVII ст. Хрон. 116—116 зв.) [23 IX: 150]; 3. 'залишати живим': Законъ... Мѡ(и)сѣовъ // кождого, котѡрый бы блюзнѣрство на Бѣга мѡвил, не кáжеть живити, але оубивáти приказъеть (Київ, 1637 УЄ Кал. 110—111); кгды небожьчикъ на землю паль,... Бокгуцкие малжонькове крикънули, абы его не живили (Житомир, 1646 АрхЮЗР 1/VI, 787); А постерегшы то, ижъ зъле учынилъ, теды... протесътанта хотечы не живиты, по гори шукаты хотель (Луцьк, 1647 АрхЮЗР 1/VI, 812) [23 IX: 150]; Люд Иилский... не живили жадной муцизны (1699 Крон.Боб. 62 б) [9 II: 922]; 4. 'оживляти': подобаеть бо боатиса бѣ... многи(х) мертвить и живить (1489 Чет. 30 зв.) [23 IX: 150]; А зáжъ и то в' Хрстѣ не ест' оучынокъ Бзскїи, воскрешати мертвыхъ и живити (1665 Гал.Кл.Раз 51) [9 II: 922]; 5. 'гоїти, лікувати': врачъ масть прикладыаеть, живить ра(н)у євжиноу (1489 Чет. 161) [23 IX: 150].

У сучасній українській літературній мові лексема *живити* також багатозначна [22 II: 524].

Архаїчне за семантичною структурою церковнослов'янське слово *живоносный* (цсл. *живоносный, живоноснь*, калька гр. ζωοφόρος [4 I: 171; 19 I: 602]) найчастіше функціонувало в полемічній та релігійній літературі XVI—XVII ст. і виражало значення 'живоносний': Вм̄ ѡ(т)че владыка обáчъ пї(л)но, если не ты(м) шлако(м) (!) идете, невдачны боудѡчи мán'ны нѡ(с)ной... котѡраа ѡ(т) сáмы(х) живонѡсны(х) ребрь животодавца истѣкáючи, живо(т) вѣчны(й) дароуетъ (Острог, 1599 Кл.Остр. 216); ѡ(т) стѣх' ѡ(т)цѡвъ живонѡсный Кр(с)тъ (Київ, 1627 Тр. 472); Роспрос(т)рѣмѡ претѡ ср(д)цѡ наши(х) бѡрозды, а прїймѣмѡ до нихъ живонѡсныѣ и збавенныѣ ввды писма стѣгѡ (Київ, 1637 УЄ Кал. 385) [23 IX: 152]; Скоштовáль самъ [Христос] и тѡбѣ [Богородиці] на внѣ чáсь, скоштовáти даль, живонѡсное смерти (1615 Карп.Каз. 40) [9 II: 924].

Нині слово *живоносний* функціонує і в літературній мові [22 II: 526], і в богослужбовій практиці: *Ти, що Твоїм на третій день живоносним воскресінням підвів упалого праотця, піднеси мене, в гріхах упалого, подаючи мені способи покаяння* [8: 102].

Із запозиченою зі старослов'янської мови семантикою 'житло, оселя' у староукраїнських джерелах XVI—XVII ст. функціонує давнє суфіксальне утворення *жилище* (цсл. *жилище* [4 I: 173]): кто обитает в жилищи твоєм (1598 Виш.Кн. 93); Ѱбителищеє: Мешка(н)є, // домѡвство, жилище, кѣща (1627 ЛБ 147—148); habitaculum, жилище, домъ (1642 ЛС 213) [23 IX: 164].

До того ж семантика зазначеного слова розширюється і збагачується завдяки двохчленим словосполученням зі стрижневим компонентом *жилище*: **божіє жилище** 'церква, храм': Ра(д)уйса сїоне стѣ(и) мѣи црква(м) бжіє жілище ѡ(т) семисо(т) лѣ(т) и бѡ(л)ше(и) (Острог, 1599 Кл.Остр. 225); **жилище небесное** 'рай': вготоває(т) и(м) бгѣ жилища нб(с)наѡ (Стратин, 1565 ЛСБ 39, 1 зв.) [23 IX: 164].

Старослов'янське запозичення *жилище* збереглося і в говірковому мовленні [20 I: 484]. До складу української літературної мови воно не ввійшло.

Отже, церковнослов'янська лексика із коренем *жи-* (*жив-*) в українській мові XVI—XVII ст. є досить численною, її активно репрезентують різні жанри і стилі українських писемних пам'яток. Упродовж історичного розвитку української мови на позначення біологічного існування функціонували лексеми *житиє*, *животъ* та *жизнь*, кожна з яких зазнала більшою чи меншою мірою змін у семантиці, зокрема відбулося розширення семантики деяких слів. У поодиноких словах (*животъ*) у результаті розвитку нових значень, основні відходили на периферію вживання. Основною лексемою на позначення 'життя', що стала літературною нормою, є багатозначне слово *життя* (< *житиє*), яке має досить тривалу історію в писемній мові — здебільшого від XI ст. Історична перспектива досліджуваних церковнослов'янізмів не однакова. Деякі з них збереглися і дотепер, їх активно вживають у сучасній українській літературній мові або в її говорах. Інші — функціонують у спеціальній сфері — у богослужбовій практиці сучасних українських церков.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акафіст Богоматері — владичиці світу, що від підступів злих духів і людей нас покриває. 2018. URL: <http://www.praucatholic.org/pray/view/557> (дата звернення 02.12.2019).
2. Бевзенко С.П., Грищенко А.П., Лукінова Т.Б., Німчук В.В. та ін. Історія української мови: Морфологія. Київ, 1978.
3. Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підгот. до вид. і вступ. стаття В.В. Німчука. Київ, 1966.
4. Бончев А. Речник на църковнославянски език. Науч. ред. Боряна Христова. София: Нар. библ. Св.Св. Кирил и Методий, 2002. Т. I.; 2012. Т. II.
5. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. Репринт V-го издания 1899 г. Москва, 1991.
6. Войтів Г., Кровицька О. Критерії добору ілюстративного матеріалу в історичному словнику. *Мовні обрії: збірник пам'яті Левка Полоуги*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. С. 34—48.
7. Етимологічний словник української мови: В 7 т. За ред. О. Мельничука. Київ, 1982—2012. Т. I—VI.
8. З вірою і любов'ю. Молитовник православної родини з Псалтирем. Харків — Київ — Львів: «Святогорець», 2007.
9. Історичний словник українського язика. За ред. Є. Тимченка. Харків — Київ, 1930—1932. Т. I. Вип. 1—2.
10. Картотека «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.». Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
11. Катехизм Католицької Церкви. Жовква, 2002.
12. Лексикон словенороський Памви Беринди. Підгот. до вид. і вступна стаття В.В. Німчука. Київ, 1961.
13. Львов А.С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. Москва, 1966.
14. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови: монографія. Київ: Наукова думка, 1992.
15. Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. 2-е изд. *Полное собрание русских летописей*. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926—1928.
16. Прийдіте поклонімся. Молитовник. 5-те видання, виправлене. Львів, 2005.

17. Саєвич І.Г. Антропоцентричний вимір концепту життя. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць*. Київ, 2015. Вип. 12. С. 67–72.
18. Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.): в 10 т. Гл. ред. Р.И. Аванесов; В.Б. Крысько. Москва: Русс. яз., 1989—2013. Т. I—X.
19. Словарь старославянского языка. Репр. изд. Санкт-Петербург, 2006. Т. I—IV.
20. Словарь української мови. За ред. Б. Грінченка. Київ, 1907—1909. Т. I—IV.
21. Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. У 2 т. Відп. ред. Л. Гумецька. Київ, 1977—1978. Т. I—II.
22. Словник української мови. В 11 т. Київ, 1970—1980. Т. X—XI.
23. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. Відп. ред.: Д. Гринчишин; М. Чікало. Львів, 1994—2017. Вип. 1—17 (видання не завершене).
24. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів, 1994.
25. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб., 1893—1912. Т. I—III.
26. Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков). Ред.: Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Е. Благовой. Москва, 1990.
27. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Пер. с нем. и доп. О. Трубачева. Москва, 1964—1973. Т. I—IV.
28. Черевко І. Фразеологія пам'яток української мови XVI—XVII ст.: семантика, структура, стиль: монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013.
29. Четя 1489 р.: Рукопис. Зберігається в ЦНБ АН України.
30. Lex. — *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Fr. Miklosich (Ed.). Vindobonae, 1862—1865. 1171 p.

REFERENCES

1. The Acatlist of Our Lady is the sovereign of the world, who covers us from the wiles of evil spirits and men. (2018). URL: <http://www.praycatholic.org/pray/view/557> (Accessed 12.02.2019).
2. Bevzenko, S., Hryshchenko, A., Lukinova, T., Nimchuk, V. (1978). History of Ukrainian: Morphology. Kyiv (in Ukr.).
3. Biletsky-Nosenko, P. (Ed.). (1966). Dictionary of the Ukrainian language. Prepare. for pub. and introduction. article by V.V. Nimchuk. Kyiv (in Ukr.).
4. Bonchev, A. (Ed.). (2002; 2012). Dictionary of Church Slavonic. Vol. I—II. Sofia (in Bulg.).
5. Weisman, A. (Ed.). (1991). Greek-Russian dictionary (1899). Reprint of the 5th edition. Moscow (in Rus.).
6. Voitiv, H., Krovvytska, O. (2013). Criteria for selecting illustrative material in the historical dictionary. *Language horizons: Levko Poluga's memory collection*. P. 34—48. Lviv (in Ukr.).
7. The etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vol. (1982—2012). Vol. I—VI. Kyiv (in Ukr.).
8. With faith and love. Orthodox family prayer book with the Psalter (2007). Kharkiv — Kyiv — Lviv (in Ukr.).
9. Tymchenko, Ye. (Ed.). (1930—1932). Historical Dictionary of the Ukrainian Language. Kharkiv — Kyiv (in Ukr.).
10. Files of the “Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th — the First Half of the 17th Century”. It is stored in the Ukrainian language department of the Institute of Ukrainian Studies. I. Krypiakievych NAS of Ukraine, Lviv (in Ukr.).
11. The Catechism of the Catholic Church (2002). Zhovkva (in Ukr.).
12. Pamvo Berinda's Slovene-speaking lexicon. (1961). Text preparation and introductory article by V.V., Nimchuk. Kyiv (in Ukr.).
13. Lvov, A. (1966). Essays on vocabulary of memos of ancient Slavonic writing. Moscow (in Rus.).
14. Nimchuk, V. (1992). Ancient Russian heritage in the vocabulary of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).

15. The tale of temporary years on the Lavrentyevsky list. 2nd ed. *The Complete Collection of Russian Chronicles*. (1926—1928). Leningrad (in Rus.).
16. Come worship. Prayer book. 5th edition corrected (2005). Lviv (in Ukr.).
17. Saievych, I. Anthropocentric measurement of the concept of life. *Scientific journal of NPU named after M.P. Drahomanov. Series 10. Problems of grammar and lexicology of the Ukrainian language: Collection of scientific works*. Vol. 12. P. 67—72. Kyiv (in Ukr.).
18. Dictionary of Old Russian (XI—XIV centuries): in 10 vol. (1989—2013). R., Avanesov; V., Krysko (Eds.). Vol. I—X. Moscow (in Rus.).
19. Dictionary of Old Slavonic (2006). Rep. ed. St. Petersburg (in Rus.). Vol. I—IV.
20. Hrinchenko, B. (Ed.). (1907—1909). Dictionary of the Ukrainian language. Vol. I—IV. Kyiv (in Ukr.).
21. Dictionary of Old Ukrainian XIV—XV centuries: in 2 vol. (1977—1978). Resp. ed. L., Humetska. Vol. I—II. Kyiv (in Ukr.).
22. Dictionary of the Ukrainian language. (1970—1980). Vol. I—XI. Kyiv (in Ukr.).
23. СУМ¹⁶⁻¹⁷—Dictionary of the Ukrainian language of the XVI — first half of the XVII century. (1994—2017). No. 1—17 (publication incomplete). Lviv (in Ukr.).
24. СУМД¹⁶⁻¹⁷ — Dictionary of the Ukrainian language of the XVI — first half of the XVII century. References. (1994). Lviv (in Ukr.).
25. Sreznevsky, I.I. (1893—1912). Materials for the Dictionary of Old Russian. Vol. I—III. St. Petersburg (in Rus.).
26. Old Slavic Dictionary (according to the manuscripts of the X—XI centuries) (1990). Under ed. R. Zeitlin, R. Vecherka and E. Blagova. Moscow (in Rus.).
27. Fasmer, M. (1964—1973). The etymological dictionary of the Russian language. Vol. I—IV. Moscow (in Rus.).
28. Cherevko, I. (2013). Phraseology of memos of the Ukrainian language of the 16th — 17th centuries: semantics, structure, style. Lviv (in Ukr.).
29. Chetya 1489: Manuscript. Stored in the Central Library of the Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
30. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. (1862—1865). Fr. Miklosich (Ed.). Vindobonae.

Статтю отримано 22.01.2020

Yurii Osinchuk, Candidate of Philological Sciences,
Senior Researcher at the Ukrainian Language Department,
Institute of Ukrainian Studies I. Kryp'yakevych NASU
4 Kozelnytska St., Lviv 79000, Ukraine
E-mail: osinchuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>

CHURCH SLAVONIC VOCABULARY WITH ROOT ЖИ- (ЖИВ-) IN THE UKRAINIAN LANGUAGE XVI—XVII CENTURIES

The article on the material of the multi-genre and multi-style Ukrainian written memos of the XVI—XVII centuries (acts, court documents, testaments, diplomas, descriptions of castles, all-rounders Hetman's offices, documents of the Church and school fraternities, annals, works of religious polemic and imaginative literature, memos of scientific and educational literature, religious literature, epistolary heritage, etc.) that went into source database "Dictionary of the Ukrainian language of XVI — first half XVII cen." and "Historical dictionary of the Ukrainian language", edited by Ye. Tymchenko, in diachronic aspect studied Church Slavonic vocabulary root жи- (жив-). It is found that in the registry called the lexicon includes more than twenty different word-forming structure of Church Slavonic to this root. The main focus is on the etymological analysis of the studied words, which was primarily in clarifying their semantic etymon. Found that some old Church Slavonic lexemes arose as semantic calques from Greek words.

It has been observed that in single words, as a result of the emergence of new values, the basic values were relegated to the dialectal periphery. The polysemantic lexeme life has become the main one that means biological existence. Words with the indicated root have a long history in the written language—mostly from the XI century.

It is revealed that the individual lexemes studied often act as the core components of different two-membered or three-membered stable and lexicalized phrases of the Ukrainian language of the 16th—17th centuries.

It is established that the historical fate of the analyzed words is not the same. Part of Church Slavonicism has survived to this day in the modern Ukrainian literary language or in its speeches. Some words function in modern liturgical practice. It is established that the historical destiny of the analysed words are not the same. Part Church Slavonicism preserved until now in the modern Ukrainian literary language or its dialects. Some words function in a modern liturgical practice.

Keywords: *historical dictionary, written memo, semantics, phrase, Church Slavonicism.*